

* * *

Професор М. Грушевський — відомий український учений, який багато років боровся з царизмом під час визвольної кампанії України. Після великої війни, коли було створено Народну Українську Республіку, Грушевського обрали головою Народної Української Ради. Політична діяльність професора Грушевського, який відтоді став головою Національної Української Держави, не була такою плідною, як його діяльність на науковій ниві. Покійний, який загинув в одній із кавказьких заток, до кінця життя не втомлювався займатися наукою і створив томи цінних і величезних праць з історії України та історії літератури. Багато його творів навіть перекладено іноземними мовами.

Найбільша цінність професора Грушевського для науки і особливо для його батьківщини України полягає в тому, що він науково заперечив тези російських істориків, таких як Карамзін, Соловйов, Ключевський, Петров і Мілюков, про походження Великоруської держави та довів, що Київ (Київське князівство) у 9 столітті був не російською, а нічим іншим як Українською державою. Таким чином, Київські князі (наприклад, Свята Ольга, Володимир Мономах, Святослав та ін.) і Київське князівство, яке російські історики подають як російське, завжди були українськими князями, а створена ними держава нічим іншим, як Українською державою.

Василь Яблонський

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НА ЕМІГРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ (1945-1991 рр.)

Українське політичне життя на еміграції в другій половині 1940 — 1980 рр. у порівнянні із міжвоєнним періодом мало свої особливості. Чи не найголовніша — зниження градусу політичного протистояння та посилення співпраці. 1948 р. була здійснена успішна спроба об'єднання політичних сил навколо зреорганізованого Державного центру Української Народної Республіки (ДЦ УНР) на еміграції (в екзилі). В еміграційному передпарламенті (Українській національній раді, УНРаді), окрім представників гетьманського (монархічного) крила українського еміграційного політикуму, згуртувалися усі тогочасні політичні партії та групи — від лівих соціалістів до правих націоналістів. Було б неправильно вважати, що партії та групи концентрували свою діяльність лише в УНРаді. Деякі політичні сили інколи виходили із середовища ДЦ УНР, через політичні, ідеологічні чи лідерські чинники, але практично завжди до нього поверталися. Виняток може складати ОУН революційна, яка після невдалої спроби на початку 1950 рр. захопити контроль над ДЦ, вдалася до тактики взаємного поборювання.

Проблема є не достатньо дослідженою в історичній літературі, попри те, що до неї зверталися в різний час науковці діаспори і сучасні українські дослідники. Серед інших слід виокремити М. Добрянського⁴¹⁶, В. Маркуся⁴¹⁷, В. Маруняка⁴¹⁸, К. Паньківського⁴¹⁹, Ю. Кириченка⁴²⁰, Ю. Недужка⁴²¹ та В. Яблонського⁴²². Більшою мірою в історіографії досліджені процеси 1940-1950-х рр., при тому що два останніх дослідника також розглядають окремі питання діяльності політичних та громадських рухів у більш пізніші періоди, аж до початку 1990-х рр.

Для кращого розуміння ситуації в якій опинилася українська еміграція, яка виборювала право своєї держави на незалежність, ми повинні коротко згадати основні тренди періоду Другої світової війни. Після втрати українськими політиками ілюзій щодо можливостей домовитися із зовнішніми силами поодиначі та щодо справжніх інтересів нацистської Німеччини в Україні були зроблені правильні стратегічні висновки. По-перше, для успіху національно-визвольної боротьби слід усім об'єднуватися на легітимній основі. Такою основою були інституції ДЦ УНР в екзилі, з його ідеологією Української Народної Республіки. По-друге, справжнім союзником українців у цій боротьбі можуть бути лише демократичні держави, насамперед США та Велика Британія. До речі, частина урядовців ДЦ УНР (голова уряду В'ячеслав Прокопович, міністр закордонних справ Олександр Шульгин та інші політики) які у міжвоєнний період перебували на території Франції застерігали від загравання з Адольфом Гітлером та усляко налагоджували відносини із демократичними державами.

Звісно, події Другої світової війни внесли суттєві корективи в довоєнні стратегії, але вже в 1944–1945 рр. відбувалися активні консультації між президентом УНР

⁴¹⁶ Добрянський М. До питання кризи в Державному Центрі УНР. Інститут і асоціація. Б. м.: Видавництво «Українські Вісті», 1955. 64 с.

⁴¹⁷ Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945-1955 рр. *Сучасність*. 1984. Ч. 10. С. 64–79.

⁴¹⁸ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен, 1985. Т. 1. 432 с.

⁴¹⁹ Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1968. Серія «Життя і Мислі», кн. 9. 284 с.

⁴²⁰ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія і практика. Львів: «Добра справа», 2003. С. 346.

⁴²¹ Недужко Ю. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х — початок 90-х років ХХ століття). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2008. Вип. 11. С. 90–112; його ж. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х — 50-ті роки ХХ ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 90 с.; його ж. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х — початок 90-х років ХХ століття): монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 620 с.

⁴²² Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.; його ж. Ісак Мазепа в «огні й бурі революції» та еміграції. *Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри Історії України. С. 353–362.; його ж. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 — початок 1950 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. Т. 25. С. 362–370. його ж. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. статей*. 2014. Вип. 10. С. 330–348. його ж. Лист Д. Скоропадського до Дм. Андрієвського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Вип. 16 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. Київ.: Вид. центр КНЛУ, 2011. С. 81–86.; його ж. Національно-визвольна боротьба Державного центру УНР в екзилі й ідеологія «непередрішенства» у 1950-х роках. *Емінак: науковий щоквартальник*, 2020. № 4 (31). С. 192–201; його ж. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у ХХ ст. *Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 600–610; Jablonskyj V. Symon Petlura et les problemes de consolidation de l'emigration politique ukrainienne de 1947 a 1950. *Symon Petlura et l'indépendance de l'Ukraine*. 24 novembre 2004. Journee d'etude internationale. Paris-Kyiv, 2008. p. 23–31; Wasyl Jablonskyj. Kwestia uregulowania relacji polsko-ukraińskich w polityce Centrum Państwowego na wychodźstwie w latach 1948–1990. *Przegląd archiwalny Instytutu pamięci narodowej*, 2022 (15). С. 229–244.

Андрієм Лівичьким, лідером ОУН Андрієм Мельником, лідером ОУНр Степаном Бандерою та колишнім гетьманом Павлом Скоропадським. Крім того, кожне політичне середовище визначалося із своїми політичними стратегіями на ближчу та середню перспективу. Іншими словами, також тривали внутрішньопартійні дискусії, наскільки їх могли собі дозволити політичні структури вождистського чи напіввождистського типу. У будь-якому разі наприкінці війни відбувалися різнорівневі міжпартійні консультації.

Уряд УНР в екзилі та політичні партії у 1945–1948 роках

У цей період перед урядом на еміграції постало питання, як провадити діяльність надалі. Урядовці-вихідці зі східних земель стверджували, що уряд УНР має бути українським політичним осередком, а справи опіки українцями на еміграції і культурна діяльність — одним з секторів його функціонування. Інші, представники західноукраїнських земель, стояли на засадах відокремлення політичних справ від культурних. Представники першого напрямку вважали, що уряд, поновлений в останні дні війни, є репрезентантом української державної ідеї. Урядовому центру не вистачає тільки народного представництва у формі еміграційного передпарламенту. На їх погляд, справами опіки повинен керувати міністр внутрішніх справ. Урядовці — представники західних земель — вважали, що державно-політичні питання належали до компетенції урядового центру, а справи опіки були в окремій установі.

Президент А. Лівичький не надавав особливого значення проблемі, яким шляхом буде вирішене це питання. Він, тверезо оцінюючи проблеми уряду в міжнародній політиці, за умов «союзу» західної демократії зі «східною демократією», вважав за важливіше далі розвивати українську державно-політичну думку. Він акцентував увагу на тому, що Державний центр не є справою вузького кола «старих емігрантів», а надбанням усіх українців. Саме в цей час Президент намагається підсилити уряд представниками Східної України та Галичини. Так, він почав залучати до співпраці з урядом активного громадського діяча еміграційного руху «нової хвилі» Володимира Доленка, провідних діячів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) — Василя Мудрого та Степана Барана.

Літо 1945 року стало часом обміну думок щодо подальшої діяльності української еміграції. Першими, наприкінці червня, на цю тему спілкувалися з Президентом представники Української головної визвольної ради (УГВР) під керівництвом Івана Гриньоха. І. Гриньох пропонував від імені ОУНр і УГВР пропозицію про об'єднання духовної сили «державної традиції УНР за кордоном» з «реальною організаційно-політичною силою УГВР в краю»⁴²³. У цій концепції Державний центр був відсутнім, тому що «діючим» на українських теренах була УГВР. Президент мав дати як вивіску своє ім'я і «стару УНР». Часи перемоги великих західних демократій по війні були такі, що вивіска давнього демократичного представництва видавалася корисною. Президент А. Лівичький не міг погодитися на такі умови, але він їх не відкинув і вони стали початком тривалого переговорного процесу.

2 липня, а потім 13 липня 1945 року у Бад-Кіссінгені побували представники еміграційної громадськості з Герсфельду на чолі з Михайлом Ветухівим. Потім, у другій половині липня 1945 року, перемовини з Президентом мав представник Ганноверської громадськості Мирон Луцький та представник Українського Червоного Хреста Олекса Литвиненко.

З Праги з очікуваних представників Державного центру приїхав 10 липня 1945 року лише державний контролер Іван Кабачків. Він поінформував, що голова уряду та міністр юстиції Андрій Яковлів захворів і переїхав у Брюссель до родини. Міністр Роман Смаль-Стоцький також змінив місце проживання, але наразі місце його перебування невідоме.

⁴²³ Паньківський К. Вказ. праця. С. 134.

З Президентом зустрічався член проводу ОУН, що проживав у Бад-Кіссінгені, — Осип Бойдуник. На протипагу переконанню громадськості й уряду, що національний інтерес може об'єднати всі українські політичні сили навколо Державного центру УНР, О. Бойдуник висував від своєї організації вимогу поділу українського політичного світу на рівнозначні чотири політичні структури: ОУН під проводом А. Мельника, ОУН під проводом С. Бандери, гетьманців Д. Скоропадського та «уенерівців» А. Ливицького.

Попри наявність розколу в ОУН на дві частини, що ворогували між собою, О. Бойдуник не хотів припускати думки про те, що його організація — одна з українських партій і що існує суттєва різниця між «табором ОУН» і «табором УНР»⁴²⁴. Його позиція мала цілковиту підтримку кіссінгенських гетьманців. Державний центр і уряд УНР для них були «нонсенсом», а «чотири політичні чинники» мали б домовитися і створити новий політичний керівний орган — щось на кшталт Директорії, як це було у Києві 1918 року. Виходячи з їх позиції, цей керівний орган не мав би постійного голови, а по черзі мали головувати керівники відповідних організацій. Далі О. Бойдуник гостро критикував Президента за те, що він пішов на «необдуманий крок» і, виходячи з свого власного бачення, «організував уряд УНР», а також за те, що без узгодження з іншими організаціями сприяв приходу на посаду голови еміграційного представництва В. Мудрого, як політика, близького до ОУНр. На його думку, створення такого представництва було непотрібне і передчасне. На думку О. Бойдуника, необхідно було досягнути політичного консенсусу, а потім братися за організацію усїєї еміграційної громади.

Усі учасники згаданих зустрічей — репрезентанти політичних організацій, за винятком представників громадськості, визнавали Президента А. Ливицького як символ державності 1917 року, як заступника і спадкоємця Головного отамана Симона Петлюри, але не усі погоджувалися з фактом існування Державного центру УНР, в якому поруч з Президентом існував уряд. Визнання існування уряду ставило б їх на порядок нижче, робило б їх однією з груп або партій, а з такою думкою вони не бажали погоджуватися. Перед українською політичною еміграцією лежав складний шлях до усвідомлення можливої участі власної політичної сили у складі єдиного Державного центру.

Спочатку А. Ливицький провів перемовини з кожним окремо 17 липня 1945 року, за участю Президента, відбулася спільна нарада з вище названими представниками. Перше питання було присвячене проблемам еміграції та взаємодії з представниками окупаційних влад задля захисту українських інтересів. Одноставно було ухвалено рішення, що представляти українські інтереси в англійській окупаційній зоні буде М. Луцький. Коли ж справа дійшла до створення загальноукраїнського еміграційного представництва на території Німеччини, то виникли суперечності. Група ОУН на чолі з О. Бойдуником знову стала наполягати на тому, щоб воно складалося з «чотирьох політичних чинників». Майже весь уряд виступив проти, за винятком М. Ветухіва, який підтримав пропозицію О. Бойдуника, проте в приватній розмові з Костем Паньківським стверджував, що він стоїть на позиції уряду — підпорядкування емігрантських питань Державному центру⁴²⁵.

Більшість учасників наради наполягали на скликанні конференції саме на базі «чотирьох політичних чинників» і аби Президент, як найстарший за віком, виступив з ініціативою цієї конференції. Президент відмовився бути ініціатором, утім дав свою згоду взяти участь у роботі конференції, коли запрошення надійде від А. Мельника. Після цього на розгляд уряду був переданий проект О. Бойдуника «Деклярація сьогодні діючих політичних чинників, осередків чи рухів». Згідно з цим документом, передбачалося створення керівного органу «Всеукраїнської Верховної Ради» для ведення подальших визвольних змагань українського народу, спрямованих на відновлення Української самостійної соборної держави. Для втілення в життя цих завдань передбачалося створити: виконавчий

⁴²⁴ Паньківський К. Вказ. праця. С.135.

⁴²⁵ Паньківський К. Вказ. праця. С.135.

орган Ради, український парламент, головну раду українських комбатантів, український суспільно-громадський централь і український найвищий трибунал. Цей проект мав компромісний характер, у ньому ОУН офіційно відступала від своїх претензій на одноосібне керівництво українськими справами. Передбачалося визнання існування інших політичних чинників і декларування про поділ з ними владних повноважень. «Деклярація» передбачала, що «членами Всеукраїнської Верховної Ради мали б бути представники чотирьох українських політичних чинників»⁴²⁶. Поза тим, документ передбачав організацію керівництва Верховною Радою на кшталт Директорії з чотирьох осіб, з почерговим головуванням за чітко встановленим порядком.

Однак, на думку членів уряду, в «Деклярації» існували неприйнятні для них положення. Зокрема, проект передбачав назву майбутньої держави «Українська Самостійна Соборна Держава», а «Українська Народна Республіка» не згадувалася, в одному із положень Деклярації згадувалися «некорисні для України міжнародні договори» — за таким евфемізмом її автори маскували вже нечинний Варшавський договір з Польщею 1920 року та ін.⁴²⁷ Згідно з рішенням наради, А. Мельник надіслав запрошення до участі у роботі конференції і С. Бандері.

Участь Президента А. Лівницького у роботі конференції, за такого проекту деклярації, на думку більшості членів уряду, була неприпустима. Вона стала підставою для наради урядовців, на якій з доповіддю виступив державний секретар Віктор Соловій. Доповідач звинувачував ОУН у цілому в дезінтеграції національно-визвольного руху та відступі від демократичних засадничих принципів. Нехтування принципами демократії та возвеличення класократичних ідей піддавалися нищівній критиці. В. Соловій наголосив, що саме Державний центр УНР є державно-правовим репрезентантом Української держави, яка втратила свою територію, але має у своїх руках мандат народної довіри і нікому його не має передавати аж до повної перемоги в боротьбі за національне визволення. На думку оратора, ідеологічні розбіжності, які постають між демократично-республіканською ідеологією, з одного боку, та авторитарно-націоналістичною і монархічно-гетьманською ідеологіями, з іншого, не стоять на перешкоді до політичного порозуміння, але передумовою консенсусу має бути визнання основної догми державного права: виняткового легального статусу єдиного Державного центру УНР в екзилі. На закінчення свого виступу В. Соловій висловив сподівання, що президент ніколи не відступить від конституційного шляху. Цей текст доповіді був переданий президентові УНР, А. Мельнику та представнику гетьманців — Д. Рознатовському.

Практично усі діячі української еміграції розуміли необхідність припинення міжпартійних чвар і доцільність утворення єдиного координаційного центру. Проблема полягала лише в готовності до компромісу та необхідності почути свого співрозмовника. Ще у червні 1945 року О. Бойдуник за дорученням А. Мельника видав брошуру «Нова дійсність і наші завдання», де закликав представників уряду до порозуміння. «При тому вказано в тій брошурі, що до виконання тих переважливих, але не легких, завдань, є необхідним, щоб українська еміграція була об'єднана і щоб всі сили були сконсолідовані в один суцільний фронт із спільним для всіх керівним і диспозиційним центром...»⁴²⁸.

Конференція чотирьох політичних чинників — УНР, ОУНр, ОУН, СГД — у Бад-Кіссінгені розпочалася 2 серпня 1945 року із запізненням на один день. Учасники чекали представників від ОУНр, які так і не прибули, не пояснивши причин своєї відсутності. У конференції взяли участь представники Державного центру УНР: А. Лівницький, В. Соловій; гетьманці: Д. Рознатовський, В. Сегейда; мельниківці: А. Мельник, О. Бойдуник. Перемовини тривали три дні, але не дали жодних наслідків. Представники ОУН послідовно обстоювали по-

⁴²⁶ Паньківський К. Вказ. праця. С.137.

⁴²⁷ Там само.

⁴²⁸ Бойдуник О. На переломі. Париж: Націоналістичне видавництво, 1967. С. 128.

зиції, викладені в «Деклярації сьогодні діючих політичних чинників, осередків чи рухів» і не відступали від думки, що насамперед необхідно домовитися політичним чинникам, а нове керівне утворення зорганізує громадське представництво. Гетьманці не погоджувалися з думкою про об'єднання навколо Державного центру. Вони разом з мельниківцями наполягали на створенні «керівного центру», в якому б головували представники чотирьох чинників по черзі. На подібні пропозиції президент не міг дати своєї згоди⁴²⁹. Врешті, зусилля стосовно консолідації українських емігрантських кіл виявилися марними і активні консультації серед політичних «верхів» припинилися на певний час.

Внутрішньоукраїнські негаразди доповнювалися ще й зовнішніми. Американська окупаційна влада у цей період лише на словах визнавала право українців на об'єднання в Державному центрі. Все це спонукало уряд вкотре змінювати своє місце перебування. 26 вересня 1945 року уряд перебрався до Офенбаху. Наступний період функціонування уряду поділяється на два етапи: — «офенбахський» — з вересня 1945 року по березень 1946 року; другий — «кастельський» — з березня 1946 року по вересень 1948 року — у містечку Кастель над Рейном.

Першим місцем перебування уряду став табір УНППА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Управління Об'єднаних Націй по Допомозі та Реабілітації). Саме у цей період до роботи в уряді повернувся багаторічний міністр професор Р. Смаль-Стоцький, який до цього перебував у Празі⁴³⁰.

Із владнанням організаційних проблем, обумовлених переїздом, з лютого 1946 року відновлюється діяльність уряду УНР. Вона була пов'язана з приїздом до табору З. Пеленського, офіційного представника УГВР, для продовження перемовин, започаткованих І. Гриньохом з Президентом А. Лівичким ще в червні 1945 року. Вони завершилися безрезультатно, уже після переїзду уряду до Кастеля. Також наприкінці лютого 1946 року до табору для примирення сторін прибув голова Комітету українців Канади (КУК) В. Кушнір. Завдяки його зусиллям процес порозуміння між ворогуючими сторонами зрушив з місця.

12–13 березня 1946 року в Офенбасі, за ініціативою В. Кушніра, відбувся перший з'їзд представників українських політичних організацій. Вони, головним чином, саме в цей час тільки завершували процеси свого організаційного оформлення. На цьому засіданні було ухвалене рішення створити Контактну комісію, яка розробила засади для подальшої співпраці⁴³¹. Серед іншого, акцент робився на наступному:

- «а) здорове політичне життя нації має базуватися на твердих принципах права і християнської моралі;
- б) усі політичні чинники осуджують як суперечні з правом і мораллю та як шкідливі у житті нації, зокрема для її нормального розвитку, всякі прояви морального і фізичного терору;
- в) всі політичні групи якнайрішучіше відкидають усякі тотально-монопартійні тенденції як фашистського і націонал-соціалістичного, так і большевицького характеру та спільними силами поборюватимуть їх у кожній ділянці українського життя;
- г) українські політичні чинники визнають у публічному житті нації такі основи для реальної консолідації: свобода думки і слова, взаємна лояльність, чесна критика відмінних поглядів та порозуміння в справах одностайних політичних виступів назовні. Одначе викликають побоювання осіб, ідей і рухів засоби клевети, інсинуації, очорнення та депунціяції»⁴³².

Поза тим, у березні 1946 року тривали перемовини між УНДС і ОУН. Обидві сторони зійшлися на потребі створити передпарламент, назву якого запропонувала УНДС —

⁴²⁹ Паньківський К. Вказ. праця. с. 139–140.

⁴³⁰ Паньківський К. Вказ. праця. С.146.

⁴³¹ ОУН: минуле і майбутнє. Київ, 1993. С. 176.

⁴³² Городиський З. Українська Національна Рада. Київ, 1993. С.81.

Українську національну раду. Розмежування виявилось в одному: мельниківці й надалі наполягали на створенні Верховної Ради, замість колишньої Директорії, а УНДС обстоював одноосібну владу голови держави з посадою Президента.

У подальшому ОУН погодилася на певний компроміс, який зводився до трьох основних пунктів:

«1) вихідними позиціями в дальших визвольних змаганнях є державні традиції і легітимації з 1918-1920 років;

2) державні традиції і легітимації визвольних змагань впродовж 1921-1947 років, які існують, продовжуються на сьогоднішній день на різних землях і на міжнародному форумі ... визнається необхідність створення Верховної Ради (пізніше дійшли згоди щодо назви Української національної ради), як збірного верховного керівного органу»⁴³³. Керівництво у «Верховній Раді» мало належати А. Лівичькому. Її представниками, як передбачалося, мали стати керівники всіх консолідованих партій і організацій.

Українські еміграційні політичні партії у перше повоєнне десятиліття

Основна боротьба в середовищі української еміграції точилася між політичними партіями та групами, які репрезентували широкий спектр українського суспільства. Маючи спільну мету — відновлення незалежної Української держави, ці політичні угруповання пропонували своє бачення досягнення цієї мети. Радикалізм та тоталітарність ОУН, консерватизм гетьманців та назагал демократичні переконання партій, які тяжіли до т. зв. «унерівського» табору, ґрунтувалися на різних політичних ідеологіях, часто замішаних на міжособистісних конфліктах.

Найбільш представницькими стали створені у лютому 1946 року в Мюнхені Закордонні частини Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН) на чолі з С. Бандерою. Вони об'єднували всі бандерівські структури на еміграції. Крім С. Бандери, на провідних ролях в організації перебували Ярослав Стецько, Степан Ленкавський, Микола Лебець. ЗЧ ОУН визнали підпорядкованість Проводу ОУНр в Україні.

Однак і ця структура не уникла розколу, який стався у лютому 1954 року. Меншість на чолі з Левом Ребетом розійшлася з С. Бандерою у поглядах щодо формування керівництва організації. Л. Ребет разом з однопумцями утворили паралельну організацію ЗЧ ОУН, яку, втім, перейменували в Організацію українських націоналістів за кордоном (ОУНз) (неофіційна назва — «двійкарі». — *В. Я.*). Після Л. Ребета на чолі ОУНз у свій час перебували Роман Ільницький та Богдан Кордюк.

Активну діяльність на еміграції провадили мельниківці. До найближчих соратників А. Мельника належали О. Бойдуник, Я. Гайвас, М. Капустянський, Ю. Вассиян, З. Книш, Д. Квітковський. Перші повоєнні роки — час пошуку мельниківцями нових шляхів боротьби. Результатом стала ухвала важливих ідеологічних засад, у тому числі, народовладдя, перехід від тез монопартійності до плюралізму, боротьба політичних груп і організацій при дотриманні основ національної єдності. А. Мельник був обраний довічним головою Проводу Організації українських націоналістів⁴³⁴.

У повоєнні роки відбувалася повільна реанімація гетьманського руху. До 1948 року гетьманців очолювала дружина покійного гетьмана Павла Скоропадського — Олександра. Після її відходу від активної політичної діяльності лідером став син Данило. Заради користі справи він вважав за доцільне відмовитися від деяких засадничих догм українського монархізму і був переконаний, що «реставрація великої власності в Україні, коли

⁴³³ Там само. с. 85.

⁴³⁴ Бойдуник О. Вказ. праця. С. 145.

вона стане вільною, є неможлива»⁴³⁵. Формально українськими монархістами керувала Верховна рада гетьманського руху. У цей час до неї входили Д. Скоропадський (голова). В. Гришко, І. Марченко, В. Бачинський, Д. Левчук, Й. Білоус, В. Коростовець, П. Силенко.

Після завершення війни відновили діяльність довоєнні соціалістичні партії: Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) — лідер Ісак Мазепа; Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) — лідер Яків Зозуля; Українська соціал-радикальна партія (УСРП) на чолі з Матвієм Стаховим. Зрештою, вони об'єдналися в Союз українських соціалістів. А в березні 1950 року змінили назву на Українська соціалістична партія. Українські соціалісти тісно співпрацювали з Державним центром УНР та Андрієм Лівницьким.

У 1947 році відродилася на еміграції галицька партія — Українське національне демократичне об'єднання (УНДО). Партія мала певну підтримку американської окупаційної влади. Свідченням цього був той факт, що лідер УНДО Василь Мудрий неодноразово зустрічався з американським генералом Д. Ейзенхауером⁴³⁶. Досягти такої підтримки була досить важко, особливо одразу після війни. Так, у серпні 1945 року В. Мудрий скаржився на одній із нарад у ДЦ, що американський «військовий уряд» поділяв українців на «підсоветських, польських, румунських та інших громадян і бездержавних. ... Все ж таки американці прийняли до відома той факт, що українці творять окрему об'єднану національну групу, незважаючи на те, з якої вони держави походять...»⁴³⁷.

«Старі» відновлені партії повернулися до довоєнних ідеологічних позицій, більшою чи меншою мірою зважаючи на ті суттєві політичні, соціальні та демографічні зміни, які сталися в українському суспільстві під час Другої світової війни 1939–1945 років.

Окрім знаних українських політичних об'єднань, на політичну авансцену еміграції вийшла низка новоутворених партій та організацій, які репрезентували (у тому числі) вихідців із Центру та Сходу України — т. зв. «нової еміграції».

У 1947 році була заснована Українська революційно-демократична партія (УРДП). Її першим керівником був Г. Костюк. У 1948 році партію очолив І. Багрянний. Його соратниками стали Г. Дядюренко, С. Підгайний, І. Майстренко, Б. Левицький⁴³⁸. Програма УРДП передбачала боротьбу проти радянського режиму та відновлення Української держави, перебуваючи у «тренді» настроїв еміграційного співтовариства. Однак Іван Багрянний надавав серйозній критиці програмні постулати оунівців. Аналізуючи причини невдач та прорахунків українських політичних груп, зокрема ОУН, під час Другої світової війни, він писав: «Політичний рівень тих людей був зовсім не відповідний до східноукраїнських умов і вимог. Страшний брак обізнаності зі Сходом поглиблював прірву»⁴³⁹.

Тому партія І. Багряного, замість гасла «За самостійну національну державу», висунула гасло: «За демократичний лад в Україні». Головним рушієм національно-визвольного процесу мали стати свідомі державотворчі кадри, виховані в дусі опору сучасному тоталітарному ладу в УРСР. З огляду на це, УРДП оголосила ВКП (б) «бій за українські кадри»⁴⁴⁰.

У травні 1946 року у місті Новий Ульм (Західна Німеччина) засновано Український національно-державний Союз (УНДС). Першим його головою став Т. Олексюк. На другому з'їзді УНДС у вересні 1947 року головою ЦК УНДС став М. Олексій, пізніше лідерство перейшло до М. Лівницького. УНДС був партійно-політичним уособленням концепції УНР.

В Ашафенбурзі 1948 року відбувся установчий з'їзд партії Союз Земель Соборної України (СЗСУ). З програмною доповіддю «Сучасний момент і наші завдання» виступив В. Доленко (учасник національної революції 1917-1921 років, у роки німецької окупації —

⁴³⁵ Альманах-Календар Союзу Українців-католиків Америки «Провидіння на рік Божий», 1982. Філадельфія, 1981. С. 233.

⁴³⁶ Маруняк В. Вказ.праця. С. 240–241.

⁴³⁷ Паньківський К. Вказ. праця. С.140.

⁴³⁸ Багряна Г. «І довго ти будеш плакати за мною». *Дніпро*. 1992. № 10–12. С. 176.

⁴³⁹ Багрянний І. Чи розламає нас ворог? Б.м., 1952. С.18.

⁴⁴⁰ Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція. Торонто: Ліга визволення України, 1954. С. 14.

активіст українського громадського життя в Харкові — В. Я.). Доповідач був обраний головою партії. На другому з'їзді в Новому Ульмі (1950 рік) СЗСУ перейменовано на Селянську Партію (СП). В. Доленко та його прихильники кваліфікували організацію як партію ліберального профілю⁴⁴¹.

Отже, структура українського політикуму в екзилі оформилася за наступною схемою: на правому крилі — ЗЧ ОУН, гетьманці, ОУН; в центрі — УНДС, УНДО, УРДП, СП; на лівому крилі — УСП⁴⁴².

На творення партійних структур помітний вплив мала регіональна база, зокрема поділ на «східняків» і «західників». Існували й типові регіональні організації, наприклад, галицьке УНДО. З перших днів свого існування локальної лінії дотримувалися Союз Земель Соборної України — Селянська партія, хоча за назвою і задумом ця партія повинна була прагнути до «соборності». УРДП стала фактично партією наддніпрянської орієнтації, хоча, згідно з планами самої партії, такого не повинно було бути: до першого складу її Центрального Комітету входили чотири галичани із колишньої Української народно-демократичної партії І. Мітринги часів війни⁴⁴³. Але загалом УРДП охоплювала тільки нову наддніпрянську еміграцію. Дві фракції ОУН втратили левову частину своїх діячів із наддніпрянців, які долучилися до них під час німецької окупації. Тому ОУНр головним чином складалася з галичан і греко-католиків. Членство в ОУН також в основному було західноукраїнським, але в її складі нараховувався певний відсоток православних з Волині⁴⁴⁴.

Найчисельнішою організацією були ЗЧ ОУН, які мали організоване членство на Заході (здебільшого в Німеччині й Австрії, звідки їх представники стали переселятися до інших країн). Разом з організованим юнацтвом, ЗЧ ОУН нараховували понад 5 тисяч осіб. На другому місці перебували ОУН та УРДП. Інші партії, кожна з яких мала 150-300 членів, були: УНДС, УНДО, УСП, гетьманці; близько 100 — СЗСУ-СП⁴⁴⁵.

Зважаючи на регіональну та ідеологічну специфіку, між цими політичними організаціями часто-густо виникали суперечки, які переходили у відкриті конфлікти. Особливо це було характерно для обох відгалужень ОУН. Після тривалого протистояння сторони розпочали пошуки компромісу. 23 січня 1948 року відбулася зустріч, на якій ЗЧ ОУН представляли С. Бандера і Я. Стецько, а ОУН — А. Мельник і О. Бойдуник. С. Бандера запропонував інкорпорувати ОУН до УГВР. А. Мельник наполягав, аби бандерівці видали декларацію про своє «братовбивство». Перемовини завершилися провалом⁴⁴⁶.

ЗЧ ОУН надзвичайно вороже ставилися до І. Багряного й УРДП. Їм закидали брак націоналістичної свідомості та націонал-комунізм. Також І. Багряного звинувачували у тому, що він бореться за демократію, а не побудову самостійної держави. С. Бандера навіть опублікував полемічний антибагрянівський твір «Українська національна революція, а не лише протирежимний резистанс»⁴⁴⁷. Іванові Багряному радили припинити політичну діяльність і зосередитися на літературній творчості.

Бандерівці обстоювали жорстку негативну позицію стосовно українських соціалістичних партій. Це мотивувалося ворожістю до соціалістичних ідей, ігноруванням УПА соціалістами. Зокрема, українські соціалістичні партії вороже зустріли прорив бійців УПА на Захід у 1947 року. Їхні діячі зазначали, що тут «Бандера переодягнув їх на партизанів»⁴⁴⁸. ЗЧ ОУН кваліфікували українських соціалістів як відверту агентуру Москви, як людей, котрі дискредитують національно-визвольний рух.

⁴⁴¹ Маруняк В. Вказ. праця. С. 241.

⁴⁴² Маркусь В. Вказ. праця. С. 70.

⁴⁴³ Там само.

⁴⁴⁴ Киричук Ю. Вказ. праця. С. 346.

⁴⁴⁵ Маркусь В. Вказ. праця. С. 68.

⁴⁴⁶ Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. Детройт — Нью-Йорк — Торонто, 1993. С. 203.

⁴⁴⁷ Бондаренко К. Націоналізм. *Нова хвиля*. 1997. №1. С. 13.

⁴⁴⁸ Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. Спогади. Лондон: Ukrainian Publishers Limited, 1982. С. 69.

До представників ОУНР на еміграції неприязно ставилися прибічники УНР, котрі повстанців, підпорядкованих С. Бандері, оцінювали як «провокацію і закликали Україну зберегти сили до слушного часу, не піддаючись на провокацію ворога, який не минає ні однієї нагоди, щоб якнайбільше обезкровити український народ»⁴⁴⁹. У свою чергу, С. Бандера зазначав: «Кола УНР намагаються протиставити революційній державній формації, що її очолює УГВР «уряд УНР»⁴⁵⁰.

Уенерівці та бандерівці стали на шлях обопільної конфронтації. Ця конфронтація із політичної площини перейшла в протистояння в громадянському суспільстві. Про це свідчать факти. У таборах для переміщених осіб бандерівці вели пропаганду проти ДЦ УНР, намагаючись схилити на свій бік українців, які там перебували. «Поширювалися неправдиві чутки, що УНРада не надає ваги революційній боротьбі в Україні, вимагалося координування політичних акцій за кордоном з УГВР та ін. У цілому це створювало атмосферу незадоволення і недовіря до УНРади. Добровільні збірки й відчислення на УНРаду саботувалися, опановані ОУНР-івцями таборіві управи робили перешкоди при продажу поштових марок УНРади та ін.»⁴⁵¹. Традиційно продовжували вважати уенерівців запеклими ворогами гетьманці.

У другій половині 40-х років із безвісти вирінував вже дещо призабутий політик В. Винниченко. Він написав і опублікував книгу «Конкордизм»⁴⁵² у двох томах, у якій він виступав за порозуміння двох систем — «капіталістичної» і «соціалістичної» — і залагодження розбіжностей між ними. В іншій праці «Заповіт борцям за визволення» В. Винниченко радив українській еміграції відмовитися від претензій на «урядування», а усвідомити себе лише як допоміжну силу в боротьбі за визволення українського народу від сталінської тиранії⁴⁵³. Погляди В. Винниченка зумовили жваву дискусію в українському еміграційному середовищі, викликавши найбільший резонанс серед діячів Державного центру УНР.

Намагаючись зміцнити свої позиції, УРДП І. Багряного стала провадити активну церковну політику, всіляко намагаючись залучити на свій бік УАПЦ. Утім, керівництво автокефальної церкви не виявило зустрічної ініціативи. Натомість, УРДП розгортає масштабну критику православного духовенства, особливо о. Мицика в Чикаго⁴⁵⁴.

Політичні принципи зреорганізованого Державного центру УНР

Творці оновленого Державного центру УНР були свідомі того, що вони не зможуть диктувати своє бачення розвитку України після здобуття незалежності: «Українська Національна Рада виконує функції тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільненій від окупації українській національно-державній території Установчих Зборів, вибраних на основі загального, рівного, безпосереднього пропорційного і таємного голосування, які встановлять закон про устрій Української Держави»⁴⁵⁵.

У Декларації Української національної ради, прийнятій на першому засіданні її I сесії 16–20 липня 1948 року в Авгсбурзі (Західна Німеччина) після тривалих дискусій представників політичних партій, зазначалося, що Українська національна рада постановила реорганізувати

⁴⁴⁹ Мірчук П. Вказ. праця. С. 56.

⁴⁵⁰ Бандера С. Перспективи української революції / упоряд. С. Ленкавський. К.: Наш Формат, 2021. С. 63.

⁴⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф.5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 5.

⁴⁵² Винниченко В. Конкордизм. Невідомий Винниченко. *Хроніка–2000*. Вип. 82. Київ, 2010. С. 105–122.

⁴⁵³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Дніпро. 1992. № 2–3. С.105–122.

⁴⁵⁴ Шемердяк В. Думки з течії. *Самостійна Україна*. 1951. Ч. 10. С. 17.

⁴⁵⁵ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Гол. ред. Л. Винар; заст. гол. ред. Н. Пазуняк. Інститут дослідження модерної історії України. Філядельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри, Веселка, Фондація Родина Феценко-Чопівських, 1993. С. 311.

ДЦ УНР; проголосила протест проти окупаційної влади російських більшовиків в Україні, яка не мала права виступати від імені українського народу; перебрала на себе повноваження представляти перед світовою громадськістю інтереси українського народу «до створення Незалежної Соборної Української Держави»; проголосила своєю метою боротьбу за здійснення в українській незалежній державі «всіх демократичних громадянських вольностей, за здорову українську родину, за передачу землі селянам у трудову власність, за вільну працю і законну її охорону, за знищення визиску і за найвищий добробут працюючих, за державне порядкування великою промисловістю, за вільні індивідуальні підприємства, за організацію вільної кооперації і за всебічний розвиток духовної культури»⁴⁵⁶. Декларація стала засадничим документом, який окреслював цінності й напрямки роботи УНРади в єдиному річизні боротьби за соборну суверенну Україну, її добробут, а також базові національні та загальнолюдські цінності, сформульовані в Атлантичній Хартії дня 14 серпня 1941 року.

Постання УНРади не призвело до остаточного згуртування української політичної еміграції. Ідеологічні міркування і партикуляризм переважали державницькі погляди і часто унеможлилювали солідарну працю різних політичних чинників.

Особливості міжпартійних відносин у 1950-х роках

Запекла політична боротьба точилася не лише між українськими політичними партіями, які входили до УНРади, але й у їх внутрішніх структурних середовищах. Жвава дискусія тривала у партійних лавах УРДП І. Багряного. Два провідних члени партії — Мирослав Стиранка та Іван Майстренко — перейшли на соціалістичні позиції. Їх погляди склалися з еkleктичної суміші ідей західноєвропейської соціал-демократії, троцькізму та націонал-комунізму⁴⁵⁷. І. Майстренко особисто захоплювався тітоїзмом. Маршал Й. Тіто у цей час викликав повагу в багатьох політиків своїм протистоянням сталінському СРСР і заявою про готовність югославських комуністів долучитися до Соціалістичного Інтернаціоналу⁴⁵⁸. Інший очільник опозиції в УРДП М. Стиранка писав: «Тільки така протибільшовицька акція матиме успіх, що яскраво відділяє від більшовизму ідеї, якими він послуговується у своїй пропаганді, що містять в собі правильні гасла, відповідні реформи»⁴⁵⁹.

Прихильники І. Майстренка та М. Стиранки вийшли з організації І. Багряного і створили УРДП «Вперед»⁴⁶⁰. І. Майстренко шукав своїх прихильників навіть серед окремих активістів ЗЧ ОУН. П. Полтава у праці «Відповідь громадянину Бабенкові» (літературний псевдонім І. Майстренка) змушений був нагадати УРДП «Вперед», що «свої погляди ми формували не як «учні Маркса», не як «послідовники соціалізму», а в боротьбі з марксизмом «як цілісною ідеологією»⁴⁶¹. Це не завадило І. Майстренкові витлумачити заяву П. Полтави на свою користь. У другому номері журналу УРДП «Вперед» за 1953 року писалося: «Свій дискусійний лист до нашого т. Бабенка в 1950 року П. Полтава закінчив так: «З поля визвольної боротьби в Україні посилаю Вам і всій Вашій партії революційний привіт». На основі цього І. Майстренко зробив оптимістичний висновок, що його підтримує «краєве підпілля ОУН»⁴⁶².

УРДП «Вперед» від демократичного соціалізму еволюціонувала до націонал-комунізму. Представники партії вороже зустріли видання антикомуністичних книг Мілована Джіласа. І. Майстренко навіть прирівняв Й. Сталіна до Володимира Святого, наголошуючи, що сталінська суцільна колективізація — чин, рівний Володимировій християнізації⁴⁶³.

⁴⁵⁶ Там само. С. 369–371.

⁴⁵⁷ Квітковський Д. Вказ. праця. С. 219–220.

⁴⁵⁸ Дмитрук К. Приречені. Львів : «Каменяр», 1981. С. 29.

⁴⁵⁹ Олешко Н. Повчальні наслідки одного процесу. *Визвольна Політика*. 1949. Ч. 20. С. 23.

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху. Мюнхен-Лондон, 1955. С. 17.

⁴⁶² Лучишин І. Український націонал-комунізм на еміграції. Мюнхен, 1963. С. 4.

⁴⁶³ Там само.

Відцентрові позиції у середовищі УРДП також обстоював Тарас Бульба-Боровець. Його УНГ загалом складалася із прибічників І. Багряного і підтримувала його політичну лінію. Амбітний отаман вирішив звільнитися від партійної опіки і відігравати самостійну політичну роль. У статті «Меч і воля» він писав: «Головній команді УНГ лідери УРДП протиставили безсоромну вимогу підпорядкувати цю військово-революційну організацію... Наказом виключно УРДП..., я перестав рахувати себе членом такого середовища і офіційно заявляю, що від 15.05.1952 року я не несу жодної відповідальності за його роботу»⁴⁶⁴.

Іван Багряний відповів гнівним памфлетом «Чи розламає нас ворог?», де висвітлювалися справжні, на його думку, мотивації поведінки отамана: «...щоб ознайомити громадянство, з так би мовити своїм повстанням проти УРДП п. Бульба-Боровець широко розповсюдив свій журнал «Меч і воля», де оголосив про свій вихід з УРДП та про вихід з УРДП членів головної команди УНГ. Також про свої нібито розходження з УРДП. Прикрим (щоб не сказати злочинним) у цьому всьому є те, що п. Боровець для ворогів розконспірував таємницю, заявивши, що УНГ на 95 від[отків] складалася з членів УРДП та що члени головної команди належали до УРДП і навіть він сам, як головний комендант, належав до УРДП. Але Бог з ним. Важливе тут не це. Важливе — не приховане намагання розламати УРДП з середини, фактично закликаючи всіх членів УНГ, що в той же час є членами УРДП вийти з остатньої. А якщо 95 % становлять досить поважну частину УРДП, то не важко уявити, яке спустошення замірився зробити отаман Бульба в лавах УРДП... Формальною причиною до повстання, нібито, як пише сам Бульба-Боровець, було «намагання» УРДП підпорядкувати УНГ собі. Дивний мотив. Якого ще треба спеціального підпорядкування, коли 95 % членів УНГ належать до УРДП, в тому числі члени головної команди й сам Головний комендант? Мотив для того, щоб постати проти УРДП, щонайменше смішний. Хіба ні? Але ми ніде ніколи не говорили про те, що УНГ складається з членів УРДП і ніде УРДП не претендувала на «привласнення» УНГ. Таким же смішним є мотив ніби-то політичних розходжень п. Бульби з УРДП. Єдине розходження, яке мало місце, було лише в тому, що УРДП не терпить ніякого отаманства й жодних «отаманів». П. Бульба-Боровець знав про це і, вступаючи до УРДП в 1949 року, після того, як кустарні спроби створити УНГ з п. Титаренком на отаманському принципі скінчилися цілковитим фіяском, обіцяв не отаманничати більше»⁴⁶⁵.

І. Багряний переконаний, що «тільки й розходжень було. Тож, якщо шукати справжніх причин сьогоденішнього повстання п. Бульби і намагання розвалити УРДП зсередини, то причиною, мабуть, є отаманська амбіція п. Бульби-Боровця. Рецидив отаманської амбіції...»⁴⁶⁶.

Конфліктні метаморфози відбулися і в гетьманському русі. На з'їзді в Торонто 1952 року розколовся СГД Канади. Щоправда, обидві гілки продовжували визнавати керівником Гетьманича Д. Скоропадського.

У 1950 року із УНДС (у США) виокремилася група К. Паньківського і М. Ветухіва. Після проголошення УНРади розкололося також УНДО⁴⁶⁷.

27 вересня 1951 року в Мюнхені відбулася конференція блоку демократичних партій за участю представників УНДО — С. Барана, Д. Ерстенюка, М. Хробака; УРДП — І. Багряного, М. Воскобійника, В. Григоренка, І. Лихового, Ф. Пігідо; УНДС — М. Ливицького, В. Татарського, М. Шраменка; СЗСУ — В. Доленка, В. Дубровського, А. Жарського, В. Юськевича⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ Бульба-Боровець Т. Причини мого розходження з УРДП. *Самостійна Україна*. 1952. Ч. 6. С. 30–31.

⁴⁶⁵ Багряний І. Чи розламає... С. 17–18.

⁴⁶⁶ Багряний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, есе. Київ: Смолоскип; Фундація ім. Івана Багряного, 2006. С. 303–304.

⁴⁶⁷ Маруняк В. Вказ. праця. С.243.

⁴⁶⁸ Документи блоку українських демократичних партій (протоколи засідань блоку українських демократичних партій та документи до них). 4 жовтня 1950 — 15 грудня 1952 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 396 Арк. 70.

Головувати на конференції мав Степан Баран, але через його хворобу засідання вів Микола Хробак. І. Багрянний у своєму виступі зазначив, що в той самий час формувався «Совет Освобождения Народов России» під патронатом промосковських і монархістських сил, які виступали під гаслами відродження Російської імперії в кордонах станом на жовтень 1917 року. Він закликав учасників конференції виступити проти нього спільними силами, сконсолідувавшись навколо УНРади.

Представник СЗСУ В. Дубровський порушив питання про причину зволікання щодо прийняття його політичної сили до УНРади, адже з моменту подачі заяви минув понад рік. І. Багрянний зауважив, що конференція, серед іншого, організована для того, аби вирішити поряд з іншими й згадане питання. На підтримку якнайшвидшого прийняття СЗСУ до УНРади висловився й Микола Лівіцький.

Зрештою, конференція схвалила пропозицію В. Григоренка підтримати заяву про вступ СЗСУ до УНРади і передати це питання на розгляд президії передпарламенту.

19 листопада 1951 року працювала конференція блоку українських демократичних партій (УНДО, УНДС, УРДП, СЗСУ). У роботі конференції брали участь: від УНДО — М. Хробак і М. Хроновят; від УНДС — М. Лівіцький, Є. Гловінський, В. Татарський, І. Печарчук, Л. Янушевич; від УРДП — І. Багрянний, М. Воскобійник, В. Григоренко, Ф. Гаєнко, Ф. Пігідо, А. Ромашко, Г. Мартенс; від СЗСУ — В. Доленко, І. Матюшенко⁴⁶⁹.

Конференція відбувалася під головуванням І. Багряного. На порядку денному стояли різноманітні проблеми — від консолідації діяльності політичних партій до вступу СЗСУ до УНРади, що з різних причин технічного характеру (через затримку скликання чергової сесії УНРади) не можна було здійснити. На завершення роботи конференції І. Багрянний передав головування в Блоці наступній партії — УНДС, яка на посаду голови запропонувала Євгена Гловінського.

Конференція ухвалила вироблену редакційною колегією на чолі з М. Лівіцьким резолюцію наступного змісту:

«Блок УДП [українських демократичних партій] — 1. Стверджує однозгідність українських демократичних партій в основних питаннях української визвольної політики і їх готовність до дальшої спільної акції в рамках української визвольної боротьби. 2. Вважає, що в інтересах успіху наших визвольних змагань є доконечне здійснення консолідації всіх творчих самостійницьких українських політичних сил. Ця консолідація повинна зреалізуватися на базі Української Національної ради, себто на базі екзильного Державного Центру Української Народної Республіки. Всякі відхилення від уже поставленого правопорядку в українському політичному житті або тенденції до зміни українського Державного Центру якимось еміграційним новотвором — повинні бути відкинені як недоцільні для успішного завершення українських національно-державних прагнень»⁴⁷⁰.

20 червня 1952 року в Мюнхені, з ініціативи уряду УНР, відбулася конференція українських політичних сил за участю наступних представників: від ОУН — Ю. Бойка, М. Капустянського; від УНДО — С. Барана, М. Хробака, М. Хроновята; від УНДС — М. Лівіцького, М. Шраменка, О. Юрченка; від УРДП — М. Воскобійника, В. Григоренка, І. Лихового; УСП — С. Довгаля; СП УГВР — В. Стахіва, М. Мартинця; ОУНз — Б. Кордюка, С. Ленкавського, Я. Бенцала; СГД — А. Кмети, М. Самойловича; СЗСУ — І. Матюшенка; УРДП (соц.) — І. Майстренка⁴⁷¹.

Відкрив конференцію С. Баран, який у своєму виступі окреслив основний орієнтир роботи міжпартійного форуму — консолідацію українських політичних чинників. В. Стахів

⁴⁶⁹ Статті про IV та V сесію УН Ради надруковані у газетах та журналах: «Мета», «Свобода», «Українські вісті», «Український голос». 1957 — 1961 рр. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 2005. Арк. 69.

⁴⁷⁰ Там само.

⁴⁷¹ Протоколи засідань III сесії УН Ради та документи до неї (брошура з матеріалами сесії, протоколи пленарних засідань, доповідь про роботу УН Ради, привітальні побажання, листи) 1954 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 69.

звернув увагу учасників конференції на наявність трьох центрів діяльності української еміграції — Державного центру Української Народної Республіки, Української головної визвольної ради та Союзу гетьманців-державників — і запропонував створити комісію для узгодження діяльності цих представницьких органів.

Представник гетьманців А. Кмета виступив з критикою на адресу Державного центру, який, на його думку, хоче узурпувати владу: «Центр УНР має під собою хиткі засади легітимності і водночас намагається перенести на українські землі готові устоєві форми, не питаючись населення. Ми апелюємо до середовищ УНРади, щоби вони змінили конституцію й усунули клявзулю УНР. УНРада на еміграції покликана для організації визвольної боротьби, а не як «законодатний» орган. Вона не є національна, бо є представництвом лише деяких партій. Ми вважаємо, що вона має бути представництвом усіх політичних середовищ, українських церков і станових організацій. Можливо, що таке представництво мало б називатись «державний центр визвольної боротьби» або «державний Центр української репрезентації». Це не був би екзильний уряд»⁴⁷².

Стосовно проблеми координації, то, на думку гетьманців, вона має простежуватися як сплановані антиросійські дії; в усьому іншому еміграція має діяти, виходячи зі своїх засадничих принципів. Аналогічний підхід до питання координації був і в представників ЗЧ ОУН. За словами Б. Кордюка, координація може виявлятися у консультаціях між різними політичними силами, в тому числі, між тими, котрі не входять до складу УНРади.

Зі свого боку, на закиди опонентів прихильники УНРади зазначали: «Українська Національна Рада й її Виконавчий Орган (уряд — *В.Я.*) від свого заснування залишались, і до сьогодні залишаються цілком незалежними від будь-яких офіційних чи неофіційних (приватних) чужинецьких чинників. Свою політичну діяльність, зокрема на зовнішньому відтинку, Виконавчий Орган УНРади здійснює за свої українські гроші, що їх добровільно приносять українська політична еміграція до Державного Центру. Оті, часом тяжко запрацьовані центи, сантіми та пфеніги забезпечують Виконавчому Органові УНРади можливість провадити свою суверену загальноукраїнську визвольну політику. Виконавчий Орган розуміє величезну моральну силу тієї своєї незалежності і всіма способами її оберігає»⁴⁷³.

Через різне розуміння та тлумачення проблеми консолідації, її на цьому представницькому форумі так і не було досягнуто. Усі його учасники залишилися на своїх позиціях. Частина українських політичних сил продовжували діяльність у відцентровому форматі.

Спостерігаючи за подрібненням політичних сил української еміграції, найбільші організації українців за океаном — Український Конгресовий Комітет, Третій та Четвертий Конгрес Українців Канади закликали українську політичну еміграцію та її політичні партії об'єднатися на платформі Української Національної Ради. Постанови цих українських форумів звучали послідовно й категорично: «Четвертий Конгрес Українців Канади звертається до всіх політичних організацій, до тих, що вже в Українській Національній Раді, й до тих, що остаються поза нею, щоб в ім'я добре української справи забули про свої внутрішні партійні розходження і створили на платформі Української Національної Ради єдине політичне представництво українського народу»⁴⁷⁴.

До наведених ухвал приєдналася українська еміграція в Австралії. Але ці переконливі та доречні заклики не вплинули на ситуацію в середовищі українських міжпартійних та внутрішньопартійних взаємин. Сесія Панамериканської Української Конференції

⁴⁷² Там само. Арк. 139.

⁴⁷³ Пігідо Ф. Консолідація і т. зв. Непередрішенство. Новий Ульм: Видавництво «Українських вістей», 1958. С. 13–14.

⁴⁷⁴ Документи про роботу виконавчого органу УН Ради (листування з представниками політичних партій: Союзу конструктивно-творчих сил України, Української селянської партії про участь членів партії у роботі виконавчого органу УН Ради, статут Української селянської партії, декларації IV сесії УН Ради з приводу 40-ї річниці створення Центральної Ради, доповідь заступника голови виконавчого органу УН Ради про діяльність виконавчого органу з 12 березня 1954 р. по 12 березня 1957 р. 15 січня — 24 серпня 1957 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 85.

(ПАУК), яка відбулася в Торонто 14-25 вересня 1955 року, у своїй постанові вважає за необхідне «запропонувати українській еміграції в Європі та відповідальним представникам усіх її груп і партій своє безстороннє посередництво у змаганнях до тієї консолідації, що ведуть вже від довгих років та які хоч і мали помітні результати, ще не завершені. Таким консолідаційним центром повинна стати Українська Національна Рада»⁴⁷⁵.

На зустрічі з президентом УНР Степаном Витвицьким у січні 1957 року представники ЗЧ ОУН заявили, що їхня організація могла б повернутися до УНРади, якби її статут, що базується на паритетному членстві, був змінений в напрямі «Врахування силових відношень та впливів політичних організацій серед українського громадянства на еміграції». Пропоновані «силові відношення» мали виявлятися «шляхом загальних виборів»⁴⁷⁶. Умова вступу полягала в тому, щоб УНРада перестала бути складовою частиною Державного центру УНР, а діяла окремо й об'єднувала всі політичні сили в еміграції «на основі дійової програми». Не вірячи в можливість такої консолідації, представники ЗЧ ОУН пропонували координувати окремі дії політичних партій. Втім, репрезентанти Державного центру не пристали на ці пропозиції, підозрюючи, що їх опоненти хочуть підмінити Українську національну раду Українською головною визвольною радою.

Представники Союзу гетьманців-державників пропонували змінити статут УНРади, щоб у ньому не було визначено форми української державності. Для ведення подальших перемовин у справі консолідації представники СГД запропонували створити комісію, до складу якої увійшли б представники УНРади і СГД. Представники УНРади не погоджувалися з подібними вимогами, остерігаючись того, що СГД хоче бачити Україну монархією, а не демократичною республікою.

Представники УРДП (група «Вперед») заявили, що не можуть увійти до УНРади з причин ідеологічного характеру.

Відтак, проблема об'єднання українських сил на еміграції вкотре була відкладена на перспективу.

Не минула розколів і одна з наймолодших партій української еміграції — партія Союз Земель Соборної України, яка репрезентувала частину «нової еміграції» із сходу України, насамперед Харківщини. До утворення партії ця група мала самоназву «Організованої Громадськості». 2 лютого 1957 року політики на еміграції, які вважали себе репрезентантами українського селянства, взяли курс на створення своєї політичної сили — Української селянської партії — з метою зміцнення й поширення української еміграційної загальнонаціональної бази. УСелП виокремлювалася із партійного проекту СЗСУ-СП. Партія проголошувала, що вона шанує право кожної української демократичної партії у своїй діяльності орієнтуватися на ті ідеологічні засади, що відповідають політичним настановам їхнього членства. Наголошувалися наступні акценти: «УСП має намір скеровувати увагу як політичного сектору, так і всього суспільства на фактор соціальний. Активність і жертвенність соціальних верств українського народу залежатиме від того, які соціальні переваги принесе їм наша перемога над окупантом. Українська Селянська Партія не має наміру принести в Українське Суспільство ані селянської диктатури, ані селянської гегемонії. УСП має бажання посісти в українському Суспільстві місце рівного з рівним і прийняти участь в державно-творчих процесах та громадсько-політичному життю суспільства»⁴⁷⁷.

10 лютого 1957 року тимчасовий виконавчий комітет УСелП в Нью-Йорку звернувся із заявою до Української національної ради про ситуацію у партії. У короткій довідці заступники голови К. Даниленко та І. Федоряка наголошують, що історія партії має понад шість років з моменту «перетворення СЗСУ в УСП». Із таким рішенням не погодилися В. Доленко та В. Сеник, які скликали паралельний з'їзд і перейменували партію в

⁴⁷⁵ Там само.

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 21.

СЗСУ-СП. Однак, підписанти заперечували повноважності СЗСУ-СП виступати від імені УСелП («використовування селянського імені»), мати три мандати в УНРаді та збереження за В.Доленком посади керівника комісії в УНРаді⁴⁷⁸. Фактично ми спостерігаємо претензію УСелП як частини об'єднаної партії (СЗСУ-СП) на більш повне представництво своїх прихильників в УНРаді.

Причини криз у середовищі УНРади її діяч, представник УНДО Михайло Добрянський описував так: «Еміграційна хвороба, «ненависть українських людей самих до себе», що затрує їм атмосферу в громадському житті. Негативізм — наслідок чужих панувань, що породжує нехіль до явних, законних форм діяння, і нехіль до публічної контролю. З тих самих джерел походить і нахил до штучного роздування всього, що нас ділить, замість плекання того, що нам спільне і нас єднає. Слабше розвинений політичний інстинкт... Заникання інтересу для громадських справ у міру продовжування еміграції...»⁴⁷⁹.

Як ми вже наголошували, проблему протистояння в середовищі української еміграції не вирішив повністю і український парламент у екзилі — Українська національна рада. Не завжди була єдність й серед представників тих партій, які входили до її складу. В період між сесіями УНРади був винайдений спосіб більш ефективної комунікації між партіями — наради їх представників. Більш широке коло учасників (у тому числі партійців, які не були задіяні в роботі інституцій ДЦ) давало сподівання на вирішення спірних політичних питань. 21 березня 1959 року в Мюнхені відбулася нарада представників політичних партій, представлених в Українській національній раді. Нарада скликалась з ініціативи ресорту (міністерства — *В.Я.*) внутрішніх справ виконавчого органу з метою налагодження стосунків і співпраці між політичними силами — суб'єктами УНРади.

Відкриваючи засідання, керівник ресорту внутрішніх справ О. Юрченко зазначив, що від співпраці між політичними силами, які представлені в українському передпарламенті, залежить успіх усієї національно-визвольної справи.

Ця нарада викликала контраверсійну реакцію діячів Союзу Земель Соборної України — Селянської партії. З одного боку, висловлювалося схвалення цієї події. З іншого боку, зауважувалося, що проблема міжпартійних взаємин є прерогативою президії та голови УНРади, а не ресорту внутрішніх справ. За підсумками наради наголошувалося: «... не на словах, а на ділі признати рівність усіх українських національних демократичних партій на еміграції, рівними і рівноправними перед законом»⁴⁸⁰. Така фактична «нерівнозначність» політичних партій в середовищі УНРади могла бути пояснена дещо зверхнім ставленням партій, які брали участь в реорганізації ДЦ УНР у 1948 році до партій-«неофітів», які долучилися до УНРади дещо пізніше.

Партії та політична криза в УНРаді у 1960-1970 роках

23 березня 1960 року представники фракцій УСП, УНДО, СЗСУ-СП, що склали парламентську більшість, звернулися до голови УНРади Івана Багряного та голови уряду Миколи Лівіцького з пропозицією провести збори з питання нормалізації взаємин між окремими фракціями національного представницького органу. І. Багрянний та М. Лівіцький погодилися на цю пропозицію і запропонували свій порядок денний, який складався з двох пунктів: 1. Справа Світового Конгресу; 2. Справа політичної консолідації.

⁴⁷⁸ Там само. Арк. 20.

⁴⁷⁹ Добрянський М. Вказ. праця. С. 19.

⁴⁸⁰ Документи про роботу президії УН Ради (листування з головою УН Ради та мандатною комісією про проведення засідань президії УН Ради, порядок денний засідання, про прийняття в члени УН Ради представників демократичних партій; повідомлення голови УН Ради про поточний момент та роботу Ради). 20 лютого — 5 грудня 1954 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 26.

Представники УСП, УНДО, СЗСУ-СП практично відмовилися обговорювати перше питання порядку денного, оскільки були переконані, що: «немає можливості реально говорити про Світовий Конгрес Українців і про відношення УНРади до цього проекту, коли нема спільної лінії між фракціями в УНРаді»⁴⁸¹.

Микола Лівіцький заявив, що не погоджується з таким формулюванням, але не може зустрітися з представниками трьох партій через свій від'їзд до США. Автори «Проголошення», в свою чергу, сприйняли це як втечу від відповідальності та вимагали назвати джерела фінансування заокеанської поїздки.

Полярні оцінки викликав і другий пункт: представники УСП, УНДО, СЗСУ-СП тлумачили його як взаємини всередині представницького органу; І. Багрянний та М. Лівіцький — як відносини УНРади з політичними партіями, що не входили до складу парламенту. Учасники «Проголошення» звинуватили М. Лівіцького в диктаторстві та закликали висловити недовіру йому як посадовій особі⁴⁸².

У своєму листі-відповіді від 4 квітня 1960 року Микола Лівіцький гостро оцінив «Проголошення» як: «перекручене і наскрізь неправдиве подавання фактів» і навів джерело фінансування поїздки — Товариство Прихильників УНР в Чикаго, яке виділило для цього через фінансовий ресорт тисячу п'ятсот доларів»⁴⁸³.

29 листопада 1963 року партіями-суб'єктами УНРади був оприлюднена заява, яка передбачала «покласти під сукно» спірні питання і приступити до співпраці⁴⁸⁴. Ця спільна заява не призвела до загальної консолідації, але сприяла порозумінню між частиною еміграційної громадськості.

По закінченні VI сесії естафету розколів та внутрішньопартійних протистоянь перейняла Українська соціалістична партія. Ця політична структура в 1960 роки нагадувала лише бліду тінь соціалістичних настроїв українців у 1917-1920 роках. Після смерті Ісака Мазепи керівництво в колишній партії есерів та есдеків отримав його давній соратник Панас Феденко. Непримиренний противник українських націоналістів (обидві ОУН віддячували йому тією ж монетою — *В.Я.*) лідер УСП зініціював вихід фракції із засідання сесії, протестуючи таким чином проти прийняття до передпарламенту ОУНз. Президія УНРади виступила із пропозицією до УСП щодо повернення до участі в діяльності у Державному центрі. Пропозиція отримала негативну відповідь від П. Феденка та його прибічників. Натомість, більш поміркована частина ЦК УСП пристала на цю пропозицію. Про своє рішення в листі від 1 вересня 1967 року члени центрального комітету Степан Ріпецький, Спиридон Довгаль та Іван Лучишин повідомили президію УНРади, що з цього часу С. Довгаль є їх представником в президії УНРади. Це рішення поглибило в лавах малочисельної УСП розкол, а разом з тим заактивізувало непримиренну боротьбу Панаса Феденка проти тих, хто повернувся до передпарламенту. На початку жовтня 1968 року подібна ситуація виникає в середовищі УНДО. Вона розпочалася зі звернення 8 жовтня 1968 року членів УНРади від фракції цієї політичної сили на ім'я голови, за підписом Л. Макарушки та М. Добрянського такого змісту: «Президія Українського Національно-Демократичного Об'єднання цим повідомляє Вас і Президію Української Національної Ради про наступне:

Опираючися на 8-му статтю, пункт 1. г. Тимчасового Закону, Президія Українського Національно-Державного Об'єднання відкликає пана д[окто]ра Василя Федорончука зі складу членів фракції УНДО в Українській Національній Раді»⁴⁸⁵.

⁴⁸¹ Листування С. Довгала з різних політичних та громадських питань та листування з Я. Зозулею в справі Феденків 15 жовтня 1955 р. — грудень 1970 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 2.

⁴⁸² Там само.

⁴⁸³ Там само. Арк. 3.

⁴⁸⁴ Документи про роботу ресортів УН Ради (звіт керівників ресортів зовнішніх справ, культури й науки, преси й інформації, контрольної ради Державного центру УНР; голови УНРади Я. Маковецького; звіт про роботу секретаріату виконавчого органу УН Ради; листування). 1950 — 1989 рр. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1011. Арк. 52.

⁴⁸⁵ Листування членів Державного центру УНР з приводу політичного становища та розпаду Державного центру, про відхід С. Довгала з посади голови виконавчого органу УН Ради та інш. 6 січня — 10 грудня 1971 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 85зв.

11 жовтня 1968 року з листом на ім'я голови УНРади звертається В. Федорончук, у якому зазначалося: «У зв'язку з листом з 8 жовтня ц. р. скерованим Вам д[окто]ром Любомиром Макарушкою і ред[актором] Михайлом Добрянським, яким вони повідомили Вас, що Президія УНДО відкликає мене зі складу фракції УНДО в Українській Національній Раді, заявляю наступне:

Уважаю неправною постанову про відкликання мене зі складу членів фракції УНДО в УНРаді і відкликаюся до конгресу партії, який повинен розглянути справу і який, як мені відомо, ніколи дотепер на еміграції не відбувався. Тим більше, що у листі, зверненому до мене пп. Макарушкою і Добрянським говориться, що причиною відкликання мене зі складу членів фракції УНДО є «глибокі різниці у справах принципів». А в кожній політичній організації постанови у принципів справах виносять на конгрес.

В очікуванні на рішення конгресу щодо «глибоких розходжень у принципів справах», прошу відкласти справу, яка стосується мене»⁴⁸⁶.

7 лютого 1969 року Президія УНРади розглянула справу згаданих листів і на пропозицію регуляміново-мандатної комісії УНРади вирішила доручити УНДО полагодити цілий комплекс спірних справ всередині своєї партії, відклавши подальший розгляд справи УНДО до одержання належної відповіді від керівних органів цієї партії⁴⁸⁷.

Президія УНРади сподівалася, що УНДО проведе свій конгрес і відрегулює взаємини в середині своєї політичної сили. Але ситуація не вирішувалася ще тривалий час. До президії УНРади і надалі надходили листи як від групи Л. Макарушки — М. Добрянського, так і від групи В. Федорончука — Д. Ерстенюка з різними протестами, вимогами та проханнями. Так, у листі від 28 травня 1970 року, за підписом Д. Ерстенюка та В. Федорончука, доводилося до відома президії, що вони брали участь у виборах кореспонденційним шляхом. У виборах загалом змагалось 16 осіб. Тим самим листом також повідомлялося про те, що обрано нове керівництво УНДО, незважаючи на те, що складу його не було названо. У ньому зазначалося, що незабаром затвердиться персональний склад фракції УНДО в УНРаді, із зауваженням, що мандати Л. Макарушки, М. Зайця і М. Добрянського новообрана управа УНДО скасовує⁴⁸⁸.

На засіданні президії УНРади 27 червня 1970 року, за пропозицією регуляміново-мандатної комісії, президія затвердила пропонований склад фракції УНДО в парламенті, незважаючи на те, що ніхто з рекомендованих кандидатів, за винятком В. Федорончука, не брав участі в засіданнях президії УНРади. Також пропонований до президії УНРади в тому ж складі фракції УНДО Є. Гаврисевич відмовився бути навіть звичайним членом УНРади. Тому УНДО в листі від 27 листопада 1970 року, за підписом В. Федорончука, пропонувало П. Белея як свого репрезентанта до президії УНРади.

Друга частина УНДО, на чолі з О. Яворським та Л. Макарушкою, надіслала до президії передпарламенту, разом із супровідним листом, комунікат Виборчої комісії від 1 січня 1971 року, в якому повідомлялося про проведення виборів, кореспонденційним шляхом, до Центрального комітету УНДО і Контрольної комісії. Як було зазначено, у виборах взяло участь 117 осіб. Центральний комітет УНДО складається з 12 осіб, виходячи з чого до президії делегуються 5 осіб. Окремо до Контрольної комісії обрано 3 особи. Прізвища всіх обраних представників подавалися в Комунікаті⁴⁸⁹. Вирішення цього конфліктного питання було відкладено президією УНРади до наступної VII сесії.

Процеси дезінтеграції відбувалися і в середовищі Української революційно-демократичної партії. Партію після смерті Івана Багряного — одного із її засновників та лідерів, очолив Федір Гаєнко, а потім у 1967 році стався розкол на два угруповання. Одне очолив Микола Степаненко, інше — Василь Гришко. Проблема із розколом в УРДП була більш

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 86.

⁴⁸⁸ Там само.

⁴⁸⁹ Там само. Арк. 86зв.

дошкульною для УНРади, оскільки, за еміграційними мірками, це була досить велика партія. Вона репрезентувала, в основному, наддніпрянську Україну. Члени партії були досить активними в країнах свого перебування, посідали важливі пости в Товариствах прихильників УНР та представництвах виконного органу в багатьох державах світу. Тому боротьба між прихильниками М. Степаненка та В. Гришка була досить напруженою і позначалася залученням громадськості та висвітленні конфлікту в еміграційній пресі.

На засіданні президії УНРади 28 листопада 1970 року, на якому вирішувалася справа прийняття до складу фракції УРДП групи на чолі з професором М. Степаненком, Я. Маковецький, в статусі голови передпарламенту, звернувся до членів президії. Він запропонував прийняти пропозицію фракції ОУН в наступній редакції: «З уваги на те, що дві зацікавлені сторони УРДП стоять на позиціях репрезентації в УНРаді, просимо президію УНРади апелювати до чинників Української Революційно-Демократичної Партії доложити всіх зусиль для привернення єдності репрезентації УРДП в УНРаді. В іншому випадку просимо перенести рішення в справах УРДП на VII Сесію УНРади, залишаючи в силі склад фракції УРДП і репрезентацію УРДП в Президії УНРади, прийняті VI Сесією Української Національної Ради»⁴⁹⁰.

Пропозиція ОУН не була підтримана іншими фракціями. Це привело до того, що частину УРДП, на чолі з професором В. Гришком, було виведено зі складу УНРади. Подальший перебіг подій показав, що таке рішення важко було назвати вдалим. Микола Степаненко того ж 1967 року залишив посаду голови партії (він створив окрему «праву» УРДП, яка так і не стала впливовою), а лідером УРДП було обрано того ж Василя Гришка, який керував партією до 1975 року.

Чергова криза в діяльності УНРади була пов'язана із прийняттям до УНРади ОУНз. Після вступу ОУНз до УНРади з'ясувалося, що офіційний орган цієї політичної структури, «Бюлетень Політичної ради ОУН», у ч. 9 від 9 червня 1967 року помістив заяву політичної ради, яка відкривала справжню мету ОУНз в ДЦ УНР. Справа з «Бюлетенем» була озвучена на засіданні парламенту 30 червня 1967 року представником фракції УНДС, який виступив з наступною заявою: «В офіційному виданні Організації Українських Націоналістів за кордоном (Бюлетень Політичної ради ч. 9 за червень 1967 року) стверджено, що ця організація, хоч і подала прохання про прийняття її до УНРади на підставі зобов'язуючого Тимчасового Закону та склала окрему заяву про визнання Державного Центру УНР за єдину репрезентацію українського народу, проте її настанова в напрямку зміни основного характеру ДЦ з існуючим в його рамках екзильним українським урядом залишається незмінною»⁴⁹¹. Таким чином, як стверджувалося в названому Бюлетені, ОУНз має прагнути до зміни основного характеру Державного центру «із середини». Далі в Бюлетені зазначалося, що ОУНз приховала перед фракціями УНРади ці наміри, бо була свідома того, що в протилежному разі її не було б прийнято до УНРади, оскільки фракції УНРади не проголосували б за прийняття такої організації, керівництво якої стверджує своє бажання ліквідації Державного центру з екзильним урядом. Практично ми бачимо ту ж саму політику, яку застосовувала ЗЧ ОУН в Державному центрі у 1948-1949 роках.

«Поминаючи наше твердження, — йдеться далі в заяві, — що всяка ліквідація Державного Центру УНР з екзильним урядом була б надзвичайно шкідливою для української вивольної справи, ми звертаємо увагу на той факт, що ОУНз увійшла на підставі укриття нею правдивого її ставлення до Державного Центру і зложення фальшивих заяв. Це робить ухвалу сесії УНРади про прийняття ОУНз недійсною. Тому фракція УНДС пропонує:

1. Справу дійсності ухвали 6-ої Сесії про прийняття ОУН з передати до наступної Сесії УНРади.

2. До наступної Сесії УНРади або до вияснення справи президія УНРади — Фракція ОУН з і всі її члени стають нечинними в УНРаді і у всіх інших органах Державного Центру»⁴⁹².

⁴⁹⁰ Там само.

⁴⁹¹ Там само. Арк. 87.

⁴⁹² Там само.

Розгляд цієї справи продовжувався на наступних засіданнях президії УНРади 10 січня 1968 року, 6 і 23 березня 1968 року, та 29 червня 1968 року. На останньому засіданні було ухвалено постанову «Становище Президії УНРади до статті Політичної Ради про відношення ОУНз до Державного Центру УНР в Бюлетені ч. 9, 1967».

Президія УНРади засудила погляди Політичної Ради ОУНз щодо Державного центру УНР, вважаючи їх шкідливими для української національно-визвольної справи. «Українська Національна Рада була покликана до життя в 1948 року як передпарламент у складі Державного Центру УНР, який у цілому — з Президентом, Віце-президентом і Виконавчим Органом, як екзильним урядом, — репрезентує національно-державні прагнення українського народу до відновлення суверенної і соборної української держави, проголошеної Актами 1918–1919 років у формі демократичної Української Народної Республіки. Погляди, висловлені в Бюлетені ОУНз, ч. 9, 1967, являють собою бажання ліквідувати Державний Центр з означеними вище його характером, а тому є несумісні з Тимчасовим Законом Державного Центру, на підставі якого була створена й провадить свою діяльність Українська Національна Рада, що також задекларувала ОУНз при вступі до УНРади»⁴⁹³.

Однак, не зважаючи на ухвалення згаданої постанови, і надалі за кожної нагоди опонентами «двійкарів» наголошувалося на загрозі з боку ОУНз, щодо знищення Державного центру УНР. Подібні заяви лунали й особисто від президента М. Лівіцького, ще більше розхитуючи ситуацію в представницькому органі. Зі свого боку, члени УНРади від ОУНз закидали президентові бажання «поділяти і володарювати», монополізувати владні повноваження, бути єдиним репрезентантом УНР у міжнародній політиці⁴⁹⁴.

Наступним кроком в цьому напрямі був виступ П. Кашинського на засіданні президії УНРади 28 листопада 1970 року. Суть його зводилася знову ж таки до обвинувачень ОУНз: «Президія УНРади стверджує, що ОУНз ввійшла до УНРади, затаївши свої наміри ліквідації ДЦ УНР, до яких вона відверто признається у своєму Бюлетені ч. 9 за 1967 рік і була за це осуджена прийнятою свого часу постановою президії УНРади. Внаслідок такого свого негативного наставлення до ДЦ УНР — як проти самого ДЦентру, так і проти діяльності його органів. Зокрема на ОУНз падає вина за розбиття, що сталося в деяких фракціях і організаціях, які належать до УНРади. Тому ОУНз мусіла б витягнути із втвореної ситуації відповідні висновки й не обтяжувати своїм поступуванням установи, до якої увійшла добровільно і була зобов'язана лояльно до неї ставитися»⁴⁹⁵.

Ця пропозиція, не зважаючи на протест з боку голови Я. Маковецького, була включена до порядку денного роботи президії. Це призвело до того, що він на знак протесту відмовився головувати під час обговорення цього питання і передав це право П. іБелеєві.

22 травня 1971 року згідно з пропозиції члена президії від УСП І. Лучишина, більшістю голосів до порядку денного було внесено пункт про «Справу участі ОУНз в УНРаді». Доповідачем з цього питання був президент М. Лівіцький. За підсумками дискусії було прийняте рішення, яким ухвала 6-ої Сесії УНРади про прийняття ОУНз до складу УНРади вважалася недійсною. До часу повного розгляду цієї справи і відповідної щодо неї постанови наступної Сесії УНРади Фракція ОУНз позбавлялася членських прав в УНРаді і в усіх органах Державного центру Української Народної Республіки в екзилі⁴⁹⁶.

На знак протесту проти ухвалення подібної постанови цього ж дня Яків Маковецький складає з себе повноваження голови УНРади, виступивши з наступною заявою:

⁴⁹³ Там само. Арк. 87зв.

⁴⁹⁴ Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді. Збірник 1969 / ред. М. Добрянський. Мюнхен: «Logos G. m. b. H.», 1969. С. 100.

⁴⁹⁵ Листування членів Державного центру УНР з приводу політичного становища та розпаду Державного центру, про відхід С.Довгаля з посади голови виконавчого органу УН Ради та інш. 6 січня — 10 грудня 1971 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 87-88.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 88.

«З уваги на те, що схвалена більшістю Членів Президії УНРади дня 22. 5. 1971 року постанова про залишення фракції ОУНз в Українській Національній Раді й органах ДЦ УНР іде всупереч Тимчасовому Законові про Реорганізацію ДЦ УНР, і з уваги на те, що схвалена постанова відходить від принципів Української Національної Ради, яка об'єднує усі українські політичні партії та організації, що стоять на платформі відновлення Української Народної Республіки, як і з уваги на те, що даний мені Шостою Сесією мандат зобов'язує мене, як Голову Української Національної ради, працювати для збереження її цілості і сприяти поширенню засягу й авторитету Державного Центру УНР, й приходжу до висновку, що при витворених названою постановою я не можу в майбутньому виконувати обов'язки голови УНРади так, як мені наказує моє сумління, що керується єдино добром Державного Центру УНР.

Тому я у висліді повищого зголошую свою димісію з посту Голови Української Національної Ради»⁴⁹⁷.

У цілому, ОУНз, як ключовому опоненту в середовищі української еміграції, закидалося, що вона: «...Своєю акцією і виступами проти Державного Центру УНР в екзилі, далі вносила замішання і заколот, як в органах ДЦ, так і серед українського громадянства, зокрема, спричинила розбиття в деяких фракціях і організаціях, що входять до УНРади». Зі свого боку, діячі ОУНз були переконані, що «до сьогодні триває в УНРаді стан беззаконності». Відтак, як наголошувалося в їх спільній заяві, «ми не несемо ніякої відповідальності за всі наступні постанови органів ДЦентру, і їх не визнаємо»⁴⁹⁸.

Ми свідомо не зупиняємося на детальному аналізі більшості конфліктних ситуацій та боротьби між політичними угрупованнями, оскільки досить часто вони мали штучний характер або були привнесені ззовні. Зауважимо лише, що дев'ятилітній проміжок між 7 та 8 сесіями УНРади був найбільш тривалим за всю повоєнну діяльність ДЦ. Він був викликаний як зміною поколінь, так і намаганням частини політичних сил на чолі з Президентом УНР Миколою Ливицьким сконцентрувати фактичну владу у своїх руках.

Діяльність політичних партій перед відновленням незалежності України (кінець 1970 — початок 1990 років)

У грудні 1978 року у Нью-Йорку подія сталася, яку важко переоцінити за своїм у справі досягнення порозуміння між українськими політичними партіями на еміграції. За ініціативою голови проводу ОУН Дениса Квітковського була скликана постійно діюча Конференція Українських політичних партій і організацій (КУППО). Колективним членом КУППО могла стати будь-яка українська організація яка визнавала положення IV Універсалу 1918 року та прагнула відновлення української незалежності. Конференція не ставила за мету підмінити собою жоден із існуючих політичних центрів, вона прагнула стати платформою для обміну думок та координації спільної діяльності. Цією функцією вона підсилювала майданчик УНРади, від якого на цей час дистанціювалися деякі політичні партії. З лютого 1985 року Конференція змінила назву і стала називатися Конгресом Українських політичних партій і організацій (КУППО)⁴⁹⁹.

26 травня 1984 року у Нью-Йорку в приміщенні Народного Дому відбулася сесія КУППО, в роботі якої взяли участь 16 осіб від шести політичних партій і організацій, а саме УНДО, УРДП, ОУН, ОУНз, СП-СЗСУ та Ради Прихильників УНР.

⁴⁹⁷ Там само.

⁴⁹⁸ Голова УНРади Я. Маковецький зрезигнував, на виконуючого обов'язки голови обрано д-ра П. Белея. Свобода. 1971. №103.

⁴⁹⁹ Конгрес Українських політичних партій і організацій (КУППО), м. Нью-Йорк (1978-1991). *Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки*. Ф. 455. Оп.1. Спр.1

Учасники наради обговорили головне питання щодо підготовки дев'ятої сесії Української національної ради. Михайло Воскобійник подав інформацію про систему заходів щодо реорганізації Державного Центру УНР та Української національної ради, заявивши, що ідея політичної консолідації вимагає повернення до Ради опозиційних партій та організацій.

І. Кедрин заявив, «що поворот одної партії до УНРади не врятує Державного Центру. Ми всі були УНРівцями і стоїмо єдиній платформі демократизації Українського Державного Центру і Української Національної Ради, зберігаючи гарантовану свободу слова і думки. Треба відбути спільну конференцію опозиційних партій і організацій для вирішення справи повороту до УНРади»⁵⁰⁰.

Представник ОУН З. Городиський підкреслив, що ніхто не має права, крім повного збору сесії УНРади, вводити нові пункти до Конституції УНР; без політичного сектора немає сенсу існування УНРади. Він пропонував створити комісію для вивчення умов повернення та вступу до УНРади. Пропозиція знайшла підтримку і така комісія була створена у складі трьох осіб: Зенона Городиського, Михайла Воскобійника та Анатолія Семенюка.

23 лютого 1985 року у Нью-Йорку відбулася сесія КУППО за участю: Організації українських націоналістів, Організації українських націоналістів за кордоном, Прихильників УНР, Союзу земель соборної України–Селянської партії, Українського демократичного руху, Українського національно-демократичного об'єднання, Української революційно-демократичної партії, Української соціалістичної партії в ході якої була підписана «Платформа співпраці українських політичних партій і організацій (КУППО)». Вона передбачала: «Стоячи твердо і непохитно на Принципах Актів українського Державного Будівництва 1917-1920 рр. та на тих самих принципах і цілях визвольної боротьби між двома війнами, в час другої світової війни, і на принципах цієї ж боротьби в її основних цілях, за які змагається український народ і під сучасну пору, Українські Політичні Партії і Організації, об'єднані в КУППО наголошують у своїй спільній і узгодненій Плятформі і Плянні спільної дії такі постуляти: 1. Підтримувати визвольну боротьбу українського народу і його рух опору в міжнаціональній єдності під його власним іменем. 2. Посилювати усесторонню допомогу рухові спротиву в Україні з метою розчленування ССРСР та повернення суверенності українському народові, яку він здобув збройною боротьбою та закріпив її Актами Українського Державного Будівництва в 1917-1920 роках. 3. Допомогати українським дисидентам у вільному світі, які діють у згоді із різними формами вияву руху спротиву в Україні за деколонізацію ССРСР»⁵⁰¹.

У «Платформі» також зазначалося, що українці борються не проти сусідніх народів, а проти російського імперіалізму та проти тих держав, які продовжують політику зазіхання на українські землі та вороже ставляться до українських національно-державних устремлінь. Партії були готові надавати практичну підтримку кожній національно-визвольній акції в Україні та сприяти, якої остаточною метою є повернення суверенної держави українського народу і сприяти «розбудові об'єднаного фронту всіх українських національних сил та співпрацю з іншими поневоленими народами», задля «деколонізації ССРСР та повернення самостійності українському народові і всім іншим поневоленим народам ССРСР».

Цікавим був заклик до «українських комуністів ... йти за прикладом своїх однодумців серед інших поневолених Москвою і комунізмом країнах центрально-східної Європи та

⁵⁰⁰ Документи, надіслані до Державного Центру УНР д-ром Миколою Степаненком — віце-президентом УНР (листи, тексти статей та інформацій). 1978 — 1992 рр. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1302. Арк. 138зв.

⁵⁰¹ Документи про роботу Уряду УНР (статті на політичні теми, проект закону про військові ордени та статут ордена «Визволення України»; Правильник Уряду УНР в екзилі; стаття М. Деркача про 4-й світовий конгрес вільних українців; текст устрою конгреса українських політичних партій і організацій (КУППО), листи). 1919 — 1985 рр. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1873. Арк. 100.

стати на захист свого рідного народу і приєднатися до боротьби за його визволення»⁵⁰². Ця теза тісно перегукувалася із словами Івана Багряного, які у свій час не були почуті належним чином: «наші кадри в комуністичній партії й комсомолі. Одного дня вони підтримають українське культурне відродження»⁵⁰³.

З ослабленням радянського режиму та активізації національно-демократичних сил на території України в середовищі емігрантських політичних партій градус політичних пристрастей поступово зменшується. Вони приходять до усвідомлення, що лише спільними зусиллями можна досягти відновлення незалежності України, використовуючи вимушену демократизацію радянського політичного режиму. Об'єднавшись навколо Державного центру, вибороти жадану свободу для рідного краю. Свідченням цього є зустріч, що відбулася 3 липня 1987 року в Баунд-Бруці представників ДЦ УНР з представниками ОУН і УРДП, під час якої розглядалася ситуація в Україні та серед української спільноти в екзилі.

Після детального аналізу ситуації, було узгоджено бачення способу завершення консолідації українського політичного життя на базі ДЦ УНР — Української національної ради⁵⁰⁴.

З активізацією політичного життя в Україні простежуються тенденції до консолідації українських емігрантських сил. Свідченням цього є запрошення Президентом М. Лівичем 21 березня 1989 року представників ОУНР до участі в роботі десятої сесії УНРади на правах дійсних членів або спостерігачів. У своїй відповіді 17 квітня 1989 року голова проводу ОУНР В. Олесків пообіцяв направити свою делегацію, очолену В. Мазуром, у статусі спостерігачів⁵⁰⁵.

Для реалізації цього кроку на спільному засіданні президії УНРади і уряду УНР 16 вересня 1989 року була створена консолідаційна комісія ДЦ УНР у складі Ю. Іхтіярова, С. Вороха, М. Суховерського, О. Волянського і Р. Барановського, для втілення консолідаційних заходів з метою об'єднання всіх самостійницьких українських політичних сил на базі Державного Центру Української Народної Республіки⁵⁰⁶.

16 листопада 1989 року відбулася зустріч нового президента ДЦ УНР М. Плав'юка з головою ОУНР Василем Олесківим. На цій зустрічі представник ОУНР заявив, що доти, доки Державний центр заперечуватиме історичний факт відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 року і створене Національними Зборами Державне Правління, ні про яке порозуміння не може бути й мови⁵⁰⁷. 20 листопада 1989 року В. Олесків, у листі до керівництва УНРади заявив, що вони з метою об'єднання, в свою чергу, також створюють свою консолідаційну комісію у складі: М. Мацькова, В. Мазура, Є. Гановського, С. Букшованої, Я. Савки⁵⁰⁸.

6 липня 1991 року у Нью-Йорку в приміщенні Народного Дому відбулася нарада українських політичних партій і організацій. У її роботі брали участь С. Ворох (Конференція Професійних товариств і організацій), І. Самійленко (УНДС), З. Городиський (ОУН), А. Камінський (ОУНз), О. Волянський (Український Демократичний Рух), М. Галів (ОУНз), Є. Перейма (УНДО), Я. Савка (СГД), О. Калинник (Спілка Визволення України), Н. Пазуняк⁵⁰⁹.

Нараду відкрив С. Ворох, який закликав представників еміграції підтримати змагання демократичних сил в Україні за незалежність. А. Камінський у плані допомоги Україні,

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. С. 692.

⁵⁰⁴ Відбулася зустріч представників ДЦ УНР, ОУН (м) і УРДП. *Мета*. 1987. Ч. 8 (258). С. 2.

⁵⁰⁵ Документи про співпрацю Організації українських націоналістів-революціонерів (ОУНР) з Державним центром УНР (Документи засідань УН Ради; закон про державний трибунал УНР; текст тимчасового закону Державного центру УНР; листування). 1971 — 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1269. Арк. 70.

⁵⁰⁶ Там само. Арк. 72.

⁵⁰⁷ Там само. Арк. 74.

⁵⁰⁸ Там само.

⁵⁰⁹ Протоколи нарад українських політичних партій і організацій та документи до них. 15 березня, 6 липня 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 932. Арк. 19.

закликав не нав'язувати їй форму УНР, а виступати за створення української держави. З. Городиський закликав надати допомогу Україні в процесі розробки нової Конституції, шляхом сприяння в залученні провідних світових фахівців до розробки Основного Закону. О. Волянський виступив з критикою нового союзного договору, до якого керівництво СРСР намагалося долучити Україну. Пропонував демократичним силам Верховної Ради якомога швидше створювати своє військо, як запоруку власної державної незалежності.

Учасники наради висловили надію, що політика Заходу щодо України змінюватиметься по мірі того, як ширші верстви населення підтримуватимуть ідею розбудови власної держави.

Спільними зусиллями учасники наради, за головуванням А. Камінського, прийняли текст «Становища», який передбачав:

«1. В зв'язку з дискусіями щодо Конституції й «Союзного договору» в Україні висловлено сподівання, що діячі різних партій в Україні схвалять таку конституцію, що забезпечить Україні повну державну незалежність;

2. Висловлено солідарність з патріотичними силами України щодо відкинення Союзного договору та сподівання, що єдино можливим способом народів Сходу Європи — це добровільність прийняття взірця економічного ринку Західної Європи.

3. Спрямовано заклик до світових діячів і світової публічної opinio зайняти позитивне становище до визвольних змагань українського народу і інших народів Советського Союзу, а разом припинити намагання зберегти СРСР як нову імперіалістичну форму»⁵¹⁰.

Українські політичні партії на еміграції з великим піднесенням зустріли Акт проголошення незалежності України Верховною Радою УРСР⁵¹¹ та усі подальші кроки щодо відновлення української державності.

Висновки. Результати Другої світової війни для українських політичних сил на еміграції, які обстоювали ідею незалежності України, стали не зовсім обнадійливими. Навіть формальний здобуток — об'єднання більшості історичних українських земель в одній радянській республіці — нівелювався цілеспрямованою антиукраїнською політикою тоталітарного режиму. Зміцнення Радянського Союзу призвело також до створення нового комуністичного поясу із країн-сателітів. Держави, які утворилися після 1918 року і мали у своєму складі українські території окуповані або передані в результаті розпаду «старого наполеонівського світового порядку», самі опинилися під пильним контролем СРСР.

Очевидно, що така ситуація в світі додала аргументів прихильникам об'єднання українських еміграційних партій та груп в одному центрі. Процес реорганізації Державного центру УНР в екзилі був досить складний і тривалий у часі. В першу чергу проблеми виникали через різні «визвольні концепції» основних політичних гравців: партій «старого» ДЦ, ворогуючих частин ОУН, гетьманців та представників нової хвилі еміграції з СРСР, які об'єдналися в нові політичні партії.

На відміну від міжвоєнного періоду, українським політикам у вигнанні вдалося створити наприкінці 1940-х років спільну платформу для боротьби за відновлення незалежності України. Найбільшим успіхом стало утворення в системі Державного центру передпарламенту — Української національної ради. Діяльність «еміграційної держави» регламентував «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» — своєрідна «конституція». Цей законодавчий акт, який одночасно виконував функції закону про вибори, отримав досить передові, як на той час положення про пропорційну виборчу систему, обов'язкової контрастисгнації рішень президента урядом, забезпечення прав меншості та інші. Він створював ґрунтовну платформу для ефективної політичної співпраці.

Однак не всі емігрантські політичні середовища однаковою мірою скористалися цією можливістю: одні не брали участь у спільній діяльності через принципи для них

⁵¹⁰ Там само. Арк. 21.

⁵¹¹ Акт проголошення незалежності України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

ідеологічні розбіжності із більшістю організацій, інші — через відмінність методів у співпраці для досягнення кінцевої мети.

Іншими словами, виступаючи за консолідацію громадсько-політичної діяльності, різні політичні партії по-своєму окреслювали межі такої консолідації та її організаційні форми. На різних етапах 44-річної діяльності поняття «консолідації» політичних сил сприймалося і як політична доцільність, і як самоціль. Зрештою, воно було значною мірою здискредитоване їх практичною діяльністю. Як це не парадоксально виглядає, до більшого порозуміння між політиками на еміграції підштовхнули суспільно-політичні процеси в УРСР, які з кожним роком набували ознак суверенізації тодішньої радянської республіки.

Галина Саган

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ДІАСПОРА В ТУРЕЧЧИНІ: НОВА ПАРАДИГМА СПІВПРАЦІ ІЗ СПІВВІТЧИЗНИКАМИ ПІСЛЯ ОКУПАЦІЇ КРИМУ В 2014 р.

Розпорошення кримськотатарського народу (киримли)⁵¹² по світу сталося внаслідок цілеспрямованої загарбницької політики спочатку Російської імперії, а потім її правонаступниці Російської Федерації. У 1783 р. держава кримців — Кримський Каган втрачає суверенітет у результаті приєднання її до Російської імперії і це стає першопрчиною формування світової діаспори кримців. На момент першого приєднання Криму до Росії у 1783 р. кримські татари становили 98% населення півострова. Вже тоді імператриця Катерина II (1762–1796 роки царювання) порушувала питання про те, щоб знайти спосіб звільнити Крим від кримських татар (ісламського віросповідання) і заселити територію півострова іншими народами — християнами. Згодом таку можливість розглядав імператор Олександр I (1801–1825 роки царювання). Але тоді не було залізниць, тому масова депортація була неможливою. У часи Кримської війни (1853–1856) імператор Олександр II (1855–1881 роки царювання) знову порушив це питання. Але й тоді не було умов для виселення великої кількості кримців. Лише окремі особистості були змушені до виїзду до Османської імперії.

Найбільша депортація кримських татар відбулася під час Другої світової війни. Це не було чимось спонтанним або незапланованим. Російська влада вкотре вирішила реалізувати свій намір, тому сотні тисяч кримських татар залишили Крим і оселилися на території сучасної Туреччини. Це не була еміграція в її сучасному «добровільному» розумінні, це відбулося у результаті тиску, погроз, як вихід з метою порятунку від репресій з боку

⁵¹² Кирилми (*Qırımlı*) або «кримці» — самоназва кримськотатарського народу.